سروري جماعت جو "ڏهر" ۽ اويسي طريقو

(تحقيقي مقالو)

از

مخدوم محمد زمان "طالب المولىٰ"
چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ
سجاده نشين درگاهه عاليه حضرت غوث الحق مخدوم نوح سرور رح
هالا شريف

Gul Hayat Institute

سنڌي ادبي بورڊ
جام شورو سنڌ.

"مهراڻ" نمبر ۱، سال ۱۹۹۰ع ۾ شايع ٿيل.

سرور جي سومار تي، آيس آس ڪري،
ادب نوڙت نياز مان، پرتان پير ڀري،
ته من سندم منٺار چئي، ڪنهن سوليءَ وات وري،
صحبت شال سري، مٺي مرشد پاڪ جي.

— منٺار فقير راڄڙ جو چيل هڪ "ڏهر"

Gul Hayat Institute

مقالو

"مسلمانن جو خاص منصب جُهد هو. غزاليءَ جي عمر ۾ هڪ ڏينهن ۾ اهڙو ڪڏريو، جنهن ۾ هن ڪم از ڪم ١٦ يا ١٧ صفحا نه لکيا هجن. "جهاد بالقلم" انهيءَ جو نالو آهي. ۽ اڄ جي مسلمانن جي حالت ڏسي روئڻ تو اچي. اِهي آهي مسلمان آهن، جن جي ساري دنيا ۾، جپان ۽ چين کان وٺي آمريڪا ۽ مئڊاگاسڪر تائين عزت ۽ ثناخواني ٿيندي هئي؛ جن جا ڪتاب سڄي دنيا ترجمو ڪندي هئي ۽ پڙهندي هئي؛ جنهن وقت پيو ڪو ڪتاب هوئي ڪونه!

خدا سلامت رکي مخدوم 'طالب المولي' کي، جو الهيءَ جذبي ۽ انهيءَ محبت کي وري جيارڻ پنيان آهي. پيون ڳالهيون ته بجاءِ خود، فقط علمي خواهش ئي مفقود آهي. طاش ۽ ياوه گوئي صحبت جا ۾ مقصد هن وقت فيشن ۾ آهن. انهي ڪُهني بيماريءَ جي علاج لاءِ هن قسم جون تصنيفون ۽ ادبي مجلسون، جي اسان جو طالب المولي پيدا ڪري رهيو آهي، بهترين دوا آهن. حافظ جو چوڻ آهي:

نه شوي واقفِ يک نکته ز اسرارِ وجود
تا تو سرگشته شوي دائرهٔ امکان را.

جيڪڏهن ڪنهن ڪي مثيءَ جي ماهيت پروڙڻي هجي ته تارن تائين پهچڻ کان سواءِ پروڙي نه سگهندو. جرمن شاعر گوئٽي چيو آهي ته:

"اهو ضروري نه آهي ته تون ڪنهن وڏي شيءِ سمجهڻ جي ڪوشش ڪرين. شيءِ کهڙي به خسيس هجي، رڳو سندس تهه تائين پهچڻ جو عزم ڪر. اِتي ئي پهچندين، جتي چنڊ، سج ۽ تارا توکي وٺي ويندا."

علامه آءِ. آءِ. قاضي

(ڪتاب "ڪافي" تي تقديمي ۾ اکر مان اقتباس).

Gul Hayat Institute

سروري جماعت جو ”ڏهر“ ۽ اويسي طريقو

مخدوم محمد زمان ”طالب المولیٰ“

نوٽ: اٽڪل ٢٢ سال اڳ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب مون کان لفظ ”ڏهر“ بابت پڇيو هو، پر ڪي اهڙا سبب ٿيا جو ڪا خاص رهاڻ ڪانه ٿي سگهي، ۽ ڊاڪٽر صاحب کي ڏهر بابت ڪجهه ٻڌائي ڪونه سگهيس. اٽڪل ٧ ٨ سال اڳ ڊاڪٽر صاحب خط لکي وري به ساڳي ڳالهه پڇي، مون پنهنجي مختصر راءِ لکي موڪلي هئي، پر ڊاڪٽر صاحب وٽان ڪو جواب ڪونه آيو. پر ڏهر بابت وڌيڪ لکڻ جو خيال ٿيو ته جيئن مختلف حلقن ۾ مخدوم نوح عليه الرحمت جي جماعت سروري ۾ رائج ”ڏهر“ بابت مختلف قسمن جي خيالن جي اظهار ۽ جماعت سروري جي ”سهروردي“ يا ”اويسي“ هجڻ بابت پيدا ٿيل مونجهارن جي وضاحت ڪري سگهجي.

١٣ مئي ١٩٨٠ع تي شيخ محمد اسماعيل صاحب، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جو لکيل ڪتاب ”سنڌي موسيقي جي مختصر تاريخ“ موڪليو ۽ ان ڏينهن ٿي مطالعي بعد شدت سان ضرورت محسوس ٿي ته جلد اهڙو مضمون لکجي ته جيئن وضاحت ٿئي ۽ ڪا به غلط فهمي باقي نه رهي. ان مضمون لاءِ حوالا گڏ ڪرڻ جو ڪم شروع ڪيو ويو، پر طبيعت جي ناسازيءَ سبب اهو ڪم جلد مڪمل نه ٿي سگهيو. هن وقت به عبدالله ورياهه، اسان جي هدايتن ۽ گڏ ڪيل حوالن موجب مضمون نقل ڪرڻ ۾ اسان جي مدد ڪئي آهي. -”طالب المولیٰ“

”ڏهر“ لفظ ”ڏاهر“ جو مخفف (گهٽايل) آهي. ڏاهر جو اشتقاق (بنياد) لفظ ’ڏاهه‘ آهي، جنهن جون معنائون آهن: خبر، ڏس، پتو، پرولي ۽ ڳجهارت (١). پر انهي لفظ جون معنائون ’سڌ‘ ۽ ’اطلاع‘ وغيره به آهن.

لفظ ”ڏاهر“ ۾ ’ر‘ نسبتي آهي، جيئن ڪنير، پتر ۽ لهر وغيره وغيره. عوام ۽ خواص کي سڌ ڪري يا اطلاع ڏيئي الله ۽ ان جي آخري رسول ڏي رجوع ڪرائڻ جو هڪ بهترين ۽ آسان ذريعو ۽ رستو آهي ”ڏهر“.

چوڻي آهي ته ”ڏاهري به آيل آهن يا ’ڏاهرن‘ جي اچڻ جو انتظار آهي“، وغيره. يعني سُر سان ڏهر ڏيندڙ فقير. چوندا آهن ته فلاڻي ڳالهه لاءِ سموري پرڳڻي ۾ ’ڏاهه‘ ڏلي ويئي ته سوين ماڻهو اچي گڏ ٿيا (مدد ڪرڻ لاءِ) ته ڪم ٿي ويو.

(١) ”سنڌي لغات قديمي“، مرزا قليچ بيگ، حيدرآباد، ١٩٢٤ع، صفحو ١٥٥.

Gul Hayat Institute

سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ ۾ سنڌي شاعري جي جيترن به صنفن جو ذڪر ڪيو ويو آهي، انهن ۾ "ڏهر" کي شامل نه ڪيو ويو آهي. سنڌي ٻوليءَ جي قدامت ۽ ٻُن بنياد جي باري ۾ اڄ تائين جيڪو بحث ڪيو ويو آهي، انهيءَ ۾ جديد تحقيقاتي بنيادن مطابق مذهبي پرچار وارو ڪلام يعني "گنان" به ڏنا ويا آهن، جن کي اندازن ١٠٦٥ع کان پوءِ سنڌي شاعري جي صنف طور قبول ڪيو ويو آهي. "گنان" فقط اسماعيلي پيرن جي تعريف ۽ توصيف جا بيت آهن، جن کي سنڌي ادب جي ٻئي دؤر جي شاعري طور پيش ڪيو ويو آهي(١). حالانڪ "ڏهر" به سنڌي شاعري جي عظيم صنف آهي، جنهن ۾ خدا تعاليٰ جي تعريف، حضرت محمد ڪريم صلي الله عليه وسلم جي ساراهه ۽ حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمت الله عليه جي ساراهه جو ذڪر آهي. منهنجي جاڻ موجب شاعريءَ جو هي نمونو الف اشباع (مقدس الصلوات) جي دؤر سان گڏ شروع ٿيو آهي ۽ اڄ تائين قائم ۽ دائم آهي.

"ڏهر" سنڌي شاعري جي هڪ غير عروضي صنف (نمونو) آهي، جنهن کي مخدوم معظم غوث الحق حضرت مخدوم نوح رحه جي سروري جماعت جياريو اچي. اها صنف ايتري ته مقبول هئي ۽ آهي جو شاهه عبداللطيف ڀٽائي عليه رحمت به پنهنجي شاعريءَ ۾ ان کي جاءِ ڏني. غير عروضي سنڌي شاعري ڪندڙن کي کوجي ته ڏهر جي صنف تي آل جال لکن.

ڏهر ۾ حمد، نعت، منقبت، اصحابه ڪرام ۽ ٻين الله وارن جي ثنا، دين اسلام جي اصولن تي عمل ڪرڻ جون هدايتون ۽ مرشد جي تعريف تي مضمون لکيا آهن(٢). ڏهر عوام ۽ خواص کي سڏ ڪري يا اطلاع ڏيئي الله ۽ ان جي آخري رسول ڏي رجوع ڪرائڻ جو هڪ بهترين ۽ آسان ذريعو ۽ رستو آهي، جنهن جي وسيلي نه صرف الله ۽ الله جي رسول پر پنهنجي مرشد جي احوال کان پڻ جماعت کي روشناس ڪرايو وڃي ٿو.

حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحه جن رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جي سُنتن پاڙڻ تي انساني وس پڄندي بيحد ڪوشش ڪندا هئا ۽ ان ۾ پاڻ وڏي ڪاميابي حاصل ڪئي هئائون.

مڪي شريف ۾ ڪعبة الله جي ويجهو ٻه جبل هڪ صفا ۽ ٻيو مروه چڱا خاصا وڏا هئا(٣). جڏهن مڪي پاڪ تي ڪا ڪاهه ٿيندي هئي، ڪو خطرو هوندو هو يا ڪو قافلو يا قاصد ايندو هو ته انهن جبلن مان هڪ تي ڪو به شخص چڙهي بلند آواز سان ان ڳالهه جو اطلاع ڏيندو هو ته ماڻهو هوشيار ٿي ويندا هئا. اهو طريقو اسلام اچڻ کان به گهڻو وقت اڳ رائج هو.

---

(١) ڏسو "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ"، ڇاپو ٻيو، از ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، صفحو ١٨٤–١٨٦.

(٢) مقدمو، از طالب المولا. "رسالہ رهنمائي" منثار فقير راڄڙ، مرڪزي بزم طالب المولا، ١٩٨٤ع هالا، صفحو ٥–٦.

(٣) اهي جبل وچولي درجي کان به گهٽ هئا، جن کي سعودي حڪومت اجا به وڌيڪ ننڍو ڪري ڇڏيو آهي.

Gul Hayat Institute

جڏهن حضرت محمد بن عبدالله صلي الله عليه وسلم جن نبوت ملڻ بعد ماڻهن کي اسلام ڏي اچڻ ۽ هن سچي مذهب کي اختيار ڪرڻ جي تبليغ ڪئي ته پاڻ هڪ دفعو مڪي جي ڪوهه صفا (١) تي چڙهي ان وقت جي رواج موجب بلند آواز سان هي لفظ "يا معشر قريشي" ٻه ٽي ڀيرا چيا ۽ قريش اچي گڏ ٿيا. پاڻ آيل ماڻهن کي فرمايائون ته جيڪڏهن آئون چوان ته هن جبل جي پويان هڪ وڏو لشڪر موجود ۽ حملي ڪرڻ وارو آهي ته اعتبار ڪندؤ؟ تنهن تي پاڻ چيائون ته صرف هڪ الله آهي، ان کي سجدو ڪريو ۽ آئون ان جو رسول آهيان، وغيره. تنهن تي ابوالهب هميشه وانگر بڪواس ڪئي ۽ ماڻهو هليا ويا.

"ڏهر" به انهيءَ قسم جو يعني الله طرف سڏڻ جو هڪ طريقو آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب پنهنجي تصنيف "سنڌي موسيقي جي مختصر تاريخ" ۾ لکيو آهي ته "مخدوم صاحب جن جو طريقو سهروردي آهي ۽ مخدوم صاحب (هالا) جي جماعت جي اصطلاح ۾ مرشدن جي تعريف ۽ ذڪر جي سلسلي کي "ڏهر" چون. 'ڏهر ڏيڻ' معنيٰ بلند آواز ۽ هڪ خاص ڍار سان اهڙا بيت ڏيڻ، جن ۾ درگاهه جي وڏي سرور پير يعني مخدوم نوح رحه صاحب ۽ سندس درگاهه جي صفت هجي. اهو مضمون هن درگاهه جي مريدن لاءِ برڪت ۽ آٿت جو سهارو آهي ۽ سندن 'ڏهر ڏيڻ' جو خاص مقصد اهوئي آهي." ڊاڪٽر صاحب جو اهو چوڻ صحيح آهي. وري ڊاڪٽر صاحب اڳتي لکي ٿو ته "مگر سنڌي راڳ جي روايت جي لحاظ کان ڏهر جو اصطلاح هڪ خاص اهميت رکي ٿو، ڇاڪاڻ ته ملتان جي سهروردي طريقي ۾ پڻ ڏهر موجود آهي، جنهن مان ظاهر آهي ته اهو سُر ڪنهن آڳاٽي راڳ جو يادگار آهي، جنهن جا آثار ڪنهن حد تائين ميسارجي چڪا آهن." (٣)

"اسان راڳ ڏهر جي اصليت ۽ ماهيت کي سمجهڻ لاءِ مخدوم صاحب جي مريدن ۾ رائج "ڏهر ڏيڻ" جي سلسلي کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي، انهيءَ سلسلي ۾ مختلف جاين تي ڏهر ٻڌل ۽ پڻ آڳاٽو منٺار فقير جي ميلي جو ڀيرو ڪيو، جو موجوده دور ۾ منٺار فقير جا چيل بيت خود منٺار فقير جي مزار تي توڙي ٻين اڪثر جاين تي ڏهرن طور ڏنا وڃن ٿا. انهيءَ ڳولا ۽ پڇا مان جيڪي ڪجهه معلوم ٿي سگهيو، تنهن جا مختصر هيٺيان پهلو قابل ذڪر آهن:
جن شاعرن جا بيت ڏهر طور ڏنا وڃن ٿا، سي سڀ مخدوم صاحب جي درگاهه جا مريد هئا. منٺار فقير راڄڙ جي بيتن کان سواءِ اسان ساهو فقير، سڏاتوري فقير مگريي ۽ حيات فقير جت (جيڪو جاتي جي پاسي جو هو) جا بيت ٻڌل جيڪي ڏهر طور ڏنائون، مگر اهي سڀ فقير مخدوم نوح صاحب رحمة الله عليه کان گهڻو پوءِ تي گذريا ۽ انهيءَ ڪري شاعرن ۽ سندن بيتن جي مطالعي مان ڏهر ڏيڻ جي تاريخي اصليت روشن ٿئي ٿي.

Gul Hayat Institute

---

(١) هن وقت ڪوهه صفا جو معمولي نشان باقي آهي.

(٢) "سنڌي موسيقي جي تاريخ" صفحو ٣٠٥ (ڇاپل شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ١٩٧٨ع)

"مخدوم صاحب جي جماعت ۾ جيڪو ڏهر ڏيڻ جو سلسلو رائج آهي، سو اصولي طور مرشد جي تعريف ۽ ذڪر جو سلسلو آهي. مخدوم نوح صاحب رحمة الله عليه جي درگاهه تي هر سهائي سومار يا لاڪاني ۽ حج وارن مهينن ۾ ڏهر ڏيندا، ۽ پڻ درگاهه جي سلسلي ۾ بين ٻاڳن تي ڏهر ڏيندا آهن. ميلن ۾ مڪيه جاين تي فقير اڪثر مچ جي چوڌاري گولائي ۾ ويهندا ۽ هڪ خاص ڍار سان مرشد جي تعريف ۾ بلند آواز سان بيت آلاپيندا. هربيت جي پوري ٿيڻ تي 'ذڪر جي تسوار' طور 'لااله'، 'الاالله'، 'يا الله' 'هوالله' جون ضربون هڻندا آهن. انهن 'ضربن سان ذڪر' واري توار مان گمان نڪري ٿو ته غالبا ڏهر ڏيڻ جو سلسلو سماع جي ڪنهن اڳاٽي سلسلي سان وابسته آهي، جيڪو اندازا اٺين صدي هجري ڌاري يا ان کان به اڳ سنڌ ۾ رائج هو. (١)

هتي ڊاڪٽر صاحب جي ڪجهه ڳالهين سان اختلاف ڪندي چوڻو ٿو پوي ته سنڌ ۾ سروري جماعت کان سواءِ بيءِ ڪنهن جماعت ۾ "ڏهر" جو رواج نه آهي. ملتاني جماعت ۾ ڏهر بدران "بيت" چوندا آهن. صرف مخدوم نوح رحه جي جماعت ۾ "ڏهر" چيو وڃي ٿو، جنهن ۾ حمد، نعت، منقبت، صحابه ڪرام ۽ بين الله وارن جي ثنا، دين اسلام جي اصولن تي عمل ڪرڻ جون هدايتون ۽ مرشد جي تعريف وغيره تي مضمون لکيا آهن. رهيو سوال ڏهر راڳ جو ته ڏهر راڳ هوئي ڪونه، پر "ڏهر" راڳ پيروين ۽ جوڳ ۾ آلاپيا ۽ چيا (ڳايا) ويندا آهن. سروري جماعت جو هي به دستور آهي ته شڪار يا سفر ۾ هڪ ٻئي کان رفيق پلجي جدا ٿي ويندا آهن ته پوءِ ڪلمءِ طيب آلاپي "ڏهر" ڏنا ويندا آهن ته پلجي ويل رفيق اهو ٻڌي ان جو جواب "ڏهر" سان ڏيندو ۽ اچي هڪ ٻئي سان ملندا آهن.

ڏهر ڏيڻ جو طريقو اڄ به سروري جماعت ۾ رائج آهي. اهو طريقو ڪيترو پراڻو آهي ۽ ڪڏهن شروع ٿيو، ان بابت پڪا ڪرڻ تي به معلوم نه ٿي سگهيو ته ڏهر ڏيڻ جو طريقو ۽ ايجاد ڪنهن ۽ ڪڏهن ڪئي، پر حضرت غوث الحق مخدوم نوح عليه الرحمت جا چيل ڏهر به اسان وٽ موجود آهن، جن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته "ڏهر ڪلمي" جو طريقو ڪيتريون صديون پراڻو آهي، جن مان هڪڙو مشهور "ڏهر" هيٺ ڏجي ٿو:

مستان ڏسي موهجيسن دنيا وارو ڏڄ،
جدا ڪر جوڏسون جائيءَ ڪي تي ڇڄ،
اڄ نه تئي سيان، سيان نه تئي اڄ،
نوملا نوح فقير چئي، ڪر رب سان ريجهي رڄ،
منيون پيڙي پڄ، وقت وڃي ٿو وسيلا.

جنهن ۾ واضح نموني سان دنيا جي فاني هجڻ، نيڪي ۽ برائي جي فرق کي سمجهڻ ۽ بنا وقت وڃائڻ جي رب کي راضي ڪرڻ جي تلقين ڪيل آهي.

حيات فقير جت، جاتي ضلعي نتي جو رهاڪو هو، سندس هڪ ڏهر آهي.

---

(١) سنڌي موسيقي جي مختصر تاريخ، ص ٣٠٦.

Gul Hayat Institute

جي آسائو آهين، ته هلي وچ هالين،
جي ستيءَ جا سيڪڙو سي پسن پيالين،
ڪوجهي افعالين، پير نه ڇڏي پانهنجا.

هن ڏهر ۾ مرشد جي ساراهه ۽ سندس مهربانين جو ذڪر آهي. مننار فقير راڄڙ پٽ قبول محمد (١٢٨٥ھ/١٨٦٥ع-١٣٥٨ھ/١٩٣٨ع) ڳوٺ ڪاٺي راڄڙ، ضلعي سانگهڙ، جو مشهور فقير ۽ شاعر ٿي گذريو آهي. سروري جماعت ۾ سندس چيل ڏهر تمام گهڻو مشهور آهن. سندس ڏهرن جو ڪتاب ”رسالو رهنمائي“ پڻ ڇپيل آهي، سندس ڪجهه ڏهر هتي پڻ ڏجن ٿا.

چئو لااله الالله، محمد رسول،
ائين چئي ويو چاڳاو، مولا جو مقبول،
منجهان دل مننار چئي، ڪيو جن قبول،
مٿان تن محصول، لطف ساڻ لهي ويو.

*

سرور شاهه جي سگهه جو، ليکو لکندو ڪير،
آڏو جو اولياءَ وٽ، پرتئون پري پير،
سو سڀڪي شاهوڪار ٿيو، توڙي ڏڏ ڏقير،
جن دعا گهري هڪ دمڙي، تنکي سرور بخشيو سير،
جنهن جي فيض ۾ ڪونهي فير، سو چونه مڃي مننار چئي.

*

سرور جي سومار تي آڏس آس ڪري،
ادب لوڙت نياز سان پرتان پير پري،
ته من سندم مننار چئي، ڪنهن سوليءَ وات وري،
صحبت شال سري، مٿي مرشد پاڪ جي.

*

سٺي منهنجا سڏڙا، سائين امين محمد ايندو،
ڪئين دلاسا دل ڪي، اچي ڏي وڏا ڏيندو،
مرڻ ويل مننار چئي، اچي وسيلو ٿيندو،
هيءَ نماڻي نيندو، پلئه لائي پانهنجي.

*

ميان محمد زمان منهنجا پرين سڻ سائل جا به سوال،
لرمل ناري ملڪ تي تون رکج خان خيال،
موهر سان مننار چئي ڪر پلايون پال،
لائق پريا لال، ڪر نظر نوازڻ جي.

ميان ظهورالدين ظهور ڪيو، وينو مسند متي مور،
منجهہ قلب منثار چئي، ٿيو ذڪر جو زور،
تابش طالبن تان ويو شيطاني شور،
ويئي دلگيري دل تان، هيئڙي مٿان هور،
مليو امل اتور، پلئہ لڳندي پير جي.

*

آيو پوٽو پکن ڏٺيءَ جو، نسوروئي نُور،
آهي والد ولي جنهن جو، جنهن کي حبيبي حضور،
سو غلام محمد گهوٽ ئي آهي، محمد وٽ منظور،
ڪيو دين سندو دستور، تنهن موهر ۾ منثار چئي.

*

بسم اللّٰه پلي ڪري آيو هي مرد موچارو،
والد ولي جنهن جو آهي پارس پاڳارو،
تنهن غلام حيدر گهوٽ هي نوازيو سڀ نارو،
مهراڻو منثار چئي، ٿيو سپاڳو سارو،
لٿو مونجهارو، قلب قريشي نئون ڪيو.

*

آيو مائين محمد زمان موهر ۾ پهريون دفعو پير،
سو صحيح صديقي سلڇڻو، ڪٿي اللّٰه ڪيو اڪثير،
سو نرمل نوازيندو اچي، وهڻ وستون سڀ وير،
سو آيو پلي بوچڻاهہ تي، ڪامل قطب ڪبير،
ءُ ڏئي ٿو فيض فقير، والي وريل شاهہ کي. (١)

متي ذڪر ڪيل سيئي ڏهر منثار فقير پنهنجي مرشدن جي شان ۾ چيا آهن، جن ۾ مختلف سروري سجاده نشينن جي ساراهہ، سندن فيض ءُ مسافري جو ذڪر ڏنل آهي. هن سلسلي ۾ منهنجا چيل ڏهر پڻ مثال طور ڏجن ٿا.

لاالہ الااللّٰه، محمد الرسول،
جهانن ۾ جميل کي، مولا ڪيو مقبول،
پيغمبر پڌرو ڪيو، اللّٰه جو اصول،
طالب المولي مرد تي، فڪر چڙ فضول،
جنهن قريشيءَ جي قلب کي، قلبئون ڪيو قبول،
سو محبتي ملول، ڪڏهن ٿيندو ڪونہ ڪو.

---

(١) "رسالو رهنمائي"، منثار فقير راڄڙ، مرڪزي بزم طالب المولي، هالا، ١٩٨٤ع.

Gul Hayat Institute

آئون طالب تنهنجو توڪلي، تون سخي شاهه سرور،
پنان ٿي پينار تو، تنهنجي نيڪ نظر،
سندي ڏينهن محشر، سوڪو ڪج سردار تون.

*

آئون طالب تنهنجو توڪلي تون سخي سرور شاهه،
پنان ٿي پينار تو، تنهنجي نيڪ نگاهه،
سدا منهنجو ساهه، سڪي تنهنجي سڪ ۾.

*

آئون طالب تنهنجو توڪلي، تون سخي سرور پير،
دامن لڳس تنهنجي، منهنجا مٺا مرشد مير، (١)
يا ننگي نوح فقير، پرم رکجانءِ پال سان.

مٿين سڀني ڏهرن جو موضوع اهو ساڳيو آهي، جنهن جو ذڪر مٿي ڪيل آهي، يعني الله ۽ الله جي رسول ﷺ ۽ مٿي مرشد ڪان دنيا ۽ آخرت جي ڀلائي جي طلب جو اظهار.

ان ڪان سواءِ هن وقت ٻه ٽئين ٿهيءَ جي شاعرن ۾ ”ڏهر“ لکڻ جو شوق پيدا ٿيو آهي. سروري جماعت سان تعلق رکندڙ هڪ نوجوان شاعر عبدالله خان ورياهه (٢) پڻ ڪافي ڏهر چيا آهن، جن مان مثال جي طور تي ٻه ڏهر هيٺ ڏجن ٿا.

سچو سرور نوح ٿئي، صديقي سلطان،
لاڙ وچولي ٿر ۽ اتر ۾ اعلان،
هند توڙي سنڌ ۾ ملڪان ملڪ بيان،
آڳي جا احسان، سرور ڪيو سوجهرو.

*

سرور ڪيو سوجهرو، چوڏر ٿي چانڊاڻ،
مرشد سندي مهر سان پريا پاڳين پاڻ،
طالب سندي طلب جي تن ۾ رکي تاڻ،
سرور نوح سڄاڻ ته سولو ڪرين سير سان.

Gul Hayat Institute

هي ڏهر پڻ سرور نوح رحه جن جي صفت ۾ بيان ڪيل آهن.

---

(١) مقدمو ”رسالو رهنمائي“، از طالب المولى.

(٢) عبدالله ورياهه پٽ تاج محمد ورياهه، ٽنڊي آدم جو رهندڙ آهي. پاڻ شاعر ڪان سواءِ اديب پڻ آهي. سنڌس ڊاڪٽريٽ جي ٿيسز ”سنڌ جي تاريخ سڪن جي روشنيءَ ۾“ لکيل آهي.

مٿي ذڪر ڪيل ڏهر جي نمونن کان سواءِ ٻيا به ڪيترائي ڏهر مختلف ماڻهن جا چيل آهن، پر انهن سڀني جو موضوع اهو ساڳيو آهي. ڏهر جي مطالعي مان معلوم ٿيو ته اهي نه صرف حضرت مخدوم نوح عليه الرحمت ۽ سندن درگاهه، پر سندن سجاده نشينن جي فيض ۽ برڪت، معجزن ۽ عجائبن سومرن بابت پڻ وڏي تعداد ۾ چيا ويا آهن.

ساڳيءَ ريت ڀٽائي شاهه عبداللطيف عليه الرحمت پنهنجي رسالي ۾ "سر ڏهر" جي عنوان هيٺ ڏهر بابت ڪي بيت چيا آهن. ڪليان آڏواڻي ڏهر جي معنيٰ سمجهائيندي لکي ٿو ته ڏهر ان ٽڪري جي وچ ۾ ماٺ ۾ ڏاڍي مٺيءَ واري سنڌي ميدان کي "ڏهَرُ" چوندا آهن (۱) جو نسبت سان سڏيو، سچي ۽ واضح ڳالهه جيڪا ڏهر جو اصل موضوع هوندي آهي، جيڪر ڪنهن به بيت ۾ سمايل هجي، ته ان کي "ڏهر" چئي سگهجي ٿو.

جلال ڪنڀر سنڌ جو مشهور ۽ جهونو سگهڙ، جيڪو ٻارهين صدي هجري جي اوائلي اڌ ۾ ٿي گذريو آهي، جنهن جي سنڌي لوڪ ادب ۾ هڪ خاص حيثيت آهي. هن پنهنجي هڪ سينگار بيت ۾ "ڏهر" جو لفظ 'ڏندن' لاءِ استعمال ڪيو آهي. بيت هن ريت آهي:

لڪ لڳي، "ڏهَرَ ڪپور"، پروان پڻ نر پونگ،
تنهن سمايا سارنگ، جلوي سان جلال چئي. (۲)

سينگار بيت جو هڪ ٻيو نمونو سگهڙ ڪوريءَ جو پڻ ملي ٿو. سندس نالو نه ملي سگهيو آهي، پر هي جلال کان پوءِ واري دور جو سگهڙ آهي. هن پڻ ساڳيو لفظ ڏهر، ڏندن لاءِ ڪتب آندو آهي.

مرواريد مات ٿيا ڏسي "ڏهر" سندان (۳)

سگهڙ جلال ڪنڀر پنهنجي سينگار بيت ۾ "ڏهر ڪپور" معني 'ڪافور جهڙا اڇا ڏند' جا لفظ استعمال ڪيا آهن.

جڏهن ته ڪوري سگهڙ "مرواريد" يعني موتين کان به وڌ محبوب جا ڏهر، يعني ڏندن جو ذڪر ڪيو آهي.

مٿي ذڪر ڪيل ٻنهي مشهور سگهڙن جي سينگار بيت جي نمونن ۾ "ڏهر" جو لفظ ڏندن لاءِ ڪم آندل آهي. نه صرف اهو پر ٻين به ڪيترن لکڻين جي قديم سنڌي زبان جي نمونن ۽ گفتن ۾ پڻ "ڏهَرُ" ڏندن لاءِ ڪتب آيو آهي.

جهڙيءَ طرح ٻن ٽڪرن جي وچ واري اڇي، سنڌي ۽ ڏاڍي مٺيءَ واري ميدان کي "ڏهر" چئبو آهي، ساڳيءَ طرح ٻن چپن جي وچ ۾ اڇن، اجرن ۽ سهڻن ڏندن جي قطار کي

---

(۱) شاهه جو رسالو، ترتيب پروفيسر ڪليان آڏواڻي، صفحو-۳٦٧.

(۲) سنڌي سينگار شاعري، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، ۱۹۸٦ع

(۳) ايضاً، ص ۵٤۰.

۽ ڏهر سڏيو ويو آهي ۽ سگهڙن ۽ لوڪ ادب جي ڄاڻن به انهيءَ معنيٰ ۾ استعمال ڪيو آهي. پر هن لفظ جو عام استعمال ان معنيٰ ۾ باقي نه رهيو ان ڪري هن لفظ بابت عام ماڻهن توڙي اديبن کي ڄاڻ ملي نه سگهي.

ڏهر جي لفظي معنيٰ ڪي ڳولهيندي مختلف عربي، فارسي ۽ سنڌي لغات ڏسڻ جو موقعو مليو. ممڪن آهي ته هي لفظ اصل ۾ عربي لفظ "دهر" جي تبديل ٿيل صورت هجي، جنهن جي معنيٰ ٿيندي زمانو. نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جي حديث "لاتسبوا الدهر فان الله هو الدهر"، يعني زماني کي خراب نه چئو، ڇو ته ان کي رب پاڪ ٿو هلائي(١) دهر جي لفظي معنيٰ اهڙي زماني جي پڻ آهي، جنهن جو ڪو به ڇيڙو نه هجي. هڪ وڏي ۽ ڊگهي عرصي کي پڻ دهر چئبو آهي(٢) مقصد ته دهر جي لفظي معنيٰ زمانو، جڳ، وقت، عرصو، مدت، سمو، دنيا، سنسار ۽ جهان ٿيندي(٣) جيڪو شاهه سائينءَ جي رسالي ۾ ڏنل سر ڏهر جو اصل موضوع آهي. سر ڏهر جو هڪ بيت مثال طور هيٺ ڏجي ٿو:

ڏور نه اڳئين ڏار، مهند ملاحن لکيو،
موڙي ڇوڙيا مڪڙا، پسي پاڻيءَ پار،
جسو ڏن جيها يار، پيڙا وير وماس ۾.(٤)

ڊاڪٽر بلوچ صاحب به ڏاهه جي لفظي معنيٰ ڏس، پتو، اهڃاڻ، پرو، خبرچار، سڌ، سماءُ، احوال، سڌ، ڪڙڪ، چتاءُ، آگاهي، اطلاع، ڄاڻ، واقفيت، ڄجهارت، پرولي، سار، سمجهه، عقل، هوش، فهم، ٻُڌي، ڏاهپ، سياڻپ، سچيتائي، دانائي ۽ هوشياري پڻ لکي آهي، جڏهن ته ڏهر کي سنڌي راڳڻيءَ جو هڪ قسم، تعريف جا بيت، سُريلا بيت جيڪي دعا يا ذڪر خاطر سلطان جي غوث بهاؤالدين رحه ۽ مخدوم نوح رحه جا مريد وڏي آوازسان پڙهن، لکيو اٿن(٥).

مٿين سڀني ڳالهين جي آڌو اچڻ بعد اهو معلوم ٿيو ته "ڏهر" اچي اجري، واضح ۽ سچي ڳالهه، جيڪا زماني جي مختلف دورن سان تعلق رکندڙ هجي، ان جي سڌ ڏيڻ کي چيو وڃي ٿو، جيڪو صاحب الفيض و الفتوح حضرت مخدوم نوح عليه الرحمت جي جماعت سروري ۾ مروج ڏهر جو اصل موضوع آهي.

---

(١) لسان العرب - امام علامه ابي الفضل جلال الدين محمد بن مڪرم ابن منظور الافريقي المصري، جلد چوٿون، دارصادر، بيروت، لبنان صفحو ٢٩٢.

(٢) فرهنگ فارسي عميد، حسن عميد، تهران ڇاپو ڇهون، ١٣٦٥هه، جلد اول، صفحو ١١٦٥.

(٣) جامع سنڌي لغات، جلد ٽيون، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ١٤٠٤هه - صفحو ١٢٤٩.

(٤) شاهه جو رسالو پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي، سر ڏهر، داستان پهريون، بيت نمبر ڏهون، صفحو ٤٥٦.

(٥) جامع سنڌي لغات، جلد ٽيون، صفحو ١٣٠٧ ۽ ١٣٤٨.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب اڳتي هلي بزرگ نوح هوتياڻي جي تاريخي حقيقت معلوم ڪندي هڪ ڏهر جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪو ٻاڻ سو سر فقير ڏاهري کان درگاهه حضرت نوح هوتياڻي تي پڙهو هئائون.

اڻندي پيـر اويس جو، نر جو نانءُ ڳنهن،
سي سداوتن سنرا، پاپ نه پڙي تن،
اللهه اويسين، ڪوسو واءُ نـه واريسين.

بلوچ صاحب جن هن بيت بابت لکن ٿا: "پڇا تي چيائون ته هي ڪو آڳاٽو بيت آهي، جيڪو سيني به سيني هلندو اچي، پر اهو معلوم ناهي ته ڪهڙي شاعر جو چيل آهي. ظاهر آهي ته هيءُ 'سماع' جو بيت آهي، ڇاڪاڻ ته 'اڻندي' مان مراد آهي 'سماع' ۾ اڻندي سان ٿي برڪت ۽ ڀلائيءَ لاءِ اويس پير ۽ اويسين جو نالو ڪڻن.' اهو پڻ ظاهر آهي ته هيءُ بيت مخدوم صاحب جي سلسلي جي فقير جو چيل ناهي، ڇاڪاڻ ته مخدوم صاحبن جو طريقو 'اويسي' ناهي، مگر 'سهروردي' آهي. ڏهر جي هن بيت ۾ پير اويس ۽ اويسين وارا ٽاٽا تاريخي لحاظ سان اهم آهن. اسان جي خيال ۾ سنڌ ۾ تصوف جو 'اويسي طريقو' ٿورو هليو، مگر آڳاٽو آهي. درويش نوح هوتياڻي جي توڪل ۽ تسليم واري زندگي مان پڻ سمجهجي ٿو ته هو اويسي هو. مانجهندن جي سامهون الهندي طرف 'شاهه اويس'، جنهن جي نالي ۾ اويسي طريقي جا اهڃاڻ سمايل آهي، سو پڻ آڳاٽو ولي ٿي گذريو آهي. نسبتا پوئين دور ۾ ڏيرا فقير درويش جيڪي سئي ڪندر واري مقام ۾ مدفون آهن، تن مان پڻ هڪ ٽولو اويسين جو هو. هيءُ آڳاٽي اويسي طريقي جي مضمون وارو سماع جو بيت آهي، جيڪو مسلسل روايت ذريعي 'ڏهر' طور پڙهجڻ ۾ آيو آهي، جنهن مان ظاهر آهي ته سنڌ اندر 'ڏهر جي سماع' کي اويسي طريقي سان پڻ ڪا نسبت آهي، ۽ ڏهر ۽ سماع جو اهو سلسلو ڪم از ڪم اٺين صدي هجري تائين پهچي ٿو، ڇاڪاڻ ته درويش نوح هوتياڻي تڏهن ٿي گذريو."(۱)

هن ۾ وضاحت طلب اها ڳالهه آهي ته ڏهر ۾ اويسين جو ذڪر ڪيل آهي، ۽ ڊاڪٽر صاحب جي خيال موجب اهو ڏهر سروري جماعت جي ڪنهن فقير جو چيل ان ڪري نه آهي جو هيءُ سلسلو سهروردي آهي، اويسي ناهي ۽ سندن خيال موجب درويش نوح هوتياڻي رحه اويسي سمجهڻ ۾ اچي ٿو.

هن سڄي ڳالهه کي سمجهڻ لاءِ ضروري آهي ته پهريائين اويسي طريقي کي سمجهجي ۽ پوءِ ثابت ڪجي ته حضرت غوث الحق مخدوم نوح عليه الرحمت جن جو اويسي طريقي سان ڪهڙو تعلق هو ۽ درويش نوح هوتياڻي جي مخدوم نوح رحه سان تعلق تي پڻ روشني وجهجي.

Gul Hayat Institute

(۱) سنڌي موسيقي جي مختصر تاريخ، صفحو ۳۰۷.

اويسي جو لفظ حضرت اويس القرني سيد التابعين جي نالي مبارڪ سان منسوب آهي. پاڻ يمن جي علائقي قرن جا رهاڪو هئا. حضور جن جي پرپٺ اسلام قبول ڪيو هئائون، مگر ملاقات جو شرف حاصل نہ ڪري سگهيا. پاڻ (سنہ ١٧ هجري کان پوءِ) يمن جي هڪ امدادي فوج سان مديني پاڪ ۾ آيا ۽ حضرت عمر رضي الله عنه سان سندن پهرين ملاقات ٿي. ڪجهہ عرصو ڪوفي ۽ بصري ۾ گوشہ نشيني جي زندگي گذاريائون ۽ الله جي عبادت ۾ مشغول رهيا، جنهن کان پوءِ ڪيترين جنگين ۾ حصو ورتائون.

سندن لاڏاڻي بابت تاريخ جي ڪتابن ۾ مختلف روايتون ملن ٿيون. هڪڙي روايت آهي تہ آذربائيجان جي هڪ معرڪي ۾ (٣٠ کان ٣٢هه) حصو وٺڻ کان پوءِ موٽندي رستي ۾ اوچتو بيمار ٿي وفات ڪري ويا (حليه الاوليا، ٢: ٠٩)

ٻي روايت موجب جنگ صفين (٣٧هه-٦٥٧ع) ۾ حضرت علي رض جي طرفان شريڪ ٿيا ۽ شهيد ٿي ڪنهن پاسي گم ٿي ويا.

اڪمال في اسماء الرجال جي عبارت آهي تہ "فُقِدَ بصفين سنة سبع وثلثين" معنيٰ "گم ٿي ويا صفين مان سنہ ٣٧هه ۾."

ٽي روايت سندن دمشق ۾ وفات ۽ مقبره باب الجابيه ۾ دفن ٿيڻ بابت آهي.

چوٿين روايت آهي تہ پاڻ مڪي شريف ۾ وفات ڪري ويا (١).

هڪ ٻي روايت موجب، سيلاني ماڻهن کان معتبر سندن سان ٻڌڻ ۾ اچي ٿو تہ حضرت اويس جو مقبرو ڪن متاهن جبلن ۾ موجود آهي، يعني سن شهر جي ويجهڙائيءَ وارن جبلن ۾، جتي هر سال ٩ ذوالحج جي رات ميلو لڳندو آهي (٢).

تاريخ مظهر شاهجهاني وارو بہ ساڳي ڳالهہ جي تصديق ڪندي لکي ٿو تہ "سن کان پنج ڪوهہ پري نئين جي طرف ڏانهن هڪ جبل آهي، جنهن تي حضرت خواجہ اويس قرنيءَ جي مزار ٻڌائي ٿي، جتي سندس والده جي مزار بہ آهي. هيءَ جاءِ اويس قرنيءَ جي نظرگاهہ بہ ڪوٺجي ٿي. صبح جي موقعي تي جبل ۽ ٻين پاسن کان حشام ماڻهن جا زيارت لاءِ هتي ايندا رهن ٿا" (٣).

سنڌ ۾ اويس قرني عليه الرحمت جي روضي مبارڪ جو هجڻ ۽ ان تي ساليانو ميلي لڳڻ تي وقت جي عالمن اعتراض ڪيو تہ حضرت اويس يمن مان هلي اچي سنڌ ۾ وصال ڪيو يا حضرت علي ڪرم الله وجه جي لشڪر ۾ شهادت پرائي اچي سن واري جبل ۾ مدفون ٿيو.

---

(١) انسائيڪلوپيڊيا [اردو] جلد ٽيون، دائره معارف اسلاميہ، پنجاب يونيورسٽي لاهور، ص ص ٥٧٠ ۽ ٥٧١.

(٢) سراج العارفين.

(٣) تاريخ مظهر شاهجهاني، يوسف ميرڪ (ترجمو: نياز همايوني)، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد ١٩٧٩ع، صفحو ٢٩٩.

Gul Hayat Institute

اها ڳالهه مڃڻ جهڙي نه آهي، پر ڪن بدعتي قبر پرستن اها مصنوعي قبر ناهي آهي. انهي حجت ۽ دليل سان انهن عالمن قبر تي ويندڙ ماڻهن کي روڪيو. روڪيندڙ عالمن ۾ حضرت مخدوم بلاول عليه الرحمت پڻ شامل هئا.

حڪمت الاهي حضرت مخدوم بلاول رحه کي ٺلتي ۾، جتان سن وارو جبل نظر تو اچي، حضرت اويس قرني رحه جن پنهنجي مقرر ٿيل مقبري مان پنهنجي بزرگي ۽ ڪرامت جي قوت سان جلوه افروزي ڪري پنهنجو مشاهدو ڏيندي فرمايائون ته فقيهن جي روايت پوري آهي، پر اسين ته اجهو پنهنجي قبر ۾ موجود ويٺا آهيون(۱).

ان مشاهدي بعد حضرت مخدوم بلاول رحه جن مريدن ۽ شاگردن سميت سن ۾ اچي حضرت خواجه اويس قرني رحه جي زيارت ڪئي. گهڻي زماني کان اهو مقبرو ڊهي ويو هو، جنهن کي سنڌ جي ارغون حاڪم ميرزا شاهه حسن وڏي عقيدت مندي۽ سان نهرائي ان جي چوڌاري ديوار ڏيئي چوڪنڊي قائم ڪئي ۽ ماڻهن جي سهوليت لاءِ تلاءُ نهرايائين (۲).

عارفن ۽ صوفين جي اصطلاح ۾ اويسي ٻن قسمن جي بزرگن کي تو چئجي. هڪڙا جن جي بيعت جو سلسلو حضرت اويس قرني رحه جن کان هليو آهي؛ ٻيا اهي جيڪي حضرت اويس رحه وانگر بغير ظاهري مرشد جي منزل مقصود کي رسيا آهن.

هتي هي سمجهڻ به ضروري آهي ته حضرت اويس قرني رحه جن جي سلسلي جا ڪهڙا بزرگ تي گذريا آهن، جن کي اويسي سلسلي جو چئي سگهجي ٿو. معلوم ٿئي ٿو ته اهو متبرڪ سلسلو حضرت جنيد بغدادي عليه الرحمت جن کان مٿي هلي ٿو. سندن وفات ۷ رجب المرجب سنه ۲۹۷هه ۾ ٿي. اهو مريد هو شيخ ابوعمر اصطخري جو، اهو سڳورو مريد هو شيخ ابوتراب عسڪري بن محمد بخشي جو، جنهن جي وفات سنه ۲۴۵هه ۾ ٿي. اهو مريد هو شيخ ابوعلي شقيق بلخي جو جنهن جي وفات ۱۹۴هه ۾ ٿي. اهو سڳورو مريد هو حضرت سلطان ابراهيم بن ادهم جو جنهن جي وفات ۲۸ جمادي الاول سنه ۱۶۶هه ۾ ٿي. جيڪو مريد هو حضرت ابوموسيٰ يزيدراعي جو. اهو مريد هو حضرت ابوعمرو اويس قرني رحه جو ۽ ان سڳوري کي فيض مليو حضرت عمر رضي الله عنه ۽ حضرت علي ڪرم الله وجه کان. جيڪي به بزرگ حضرت جنيد رحه سان منسلڪ آهن، اهي سڀئي سڳورا اويسي سلسلي جا اصحاب سڏائڻ جا مستحق آهن. ڇاڪاڻ ته سندن بزرگن جو ظاهري شيخ طريقت اويسي سلسلي سان تعلق رکندڙ آهي ۽ انهن جي بيعت جو سلسلو حضرت اويس قرني رحه کان هليو اچي. ٻيا اهي جيڪي سواءِ ڪنهن ظاهري مرشد جي حضرت اويس قرني رحه جن وانگر قادر جي ڪرم سان ڪامل اولياءُ الله ٿي ويا، انهن کي "اويسي المشرب" چئبو. شيخ ابوالقاسم جرجاني ۽ حضرت خواجه ابوالحسن خرقاني (وفات ۴۲۵هه) پڻ اهڙن اويسي المشرب اولياءِ ڪرام مان آهن.

---

(۱) سراج العارفين جي حوالي سان هي ذڪر قلمي ڪتاب سفينة النوح ۾ ٿيل آهي، صفحو ۷۷.
(۲) سفينة النوح في سڪينة الروح (قلمي) تاليف حضرت مخدوم غلام حيدر صديقي قريشي صفحو ۸۲، (طالب المولىٰ لئبرري هالا نوان).

ساڳي طرح حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحه جن جو به ظاهري مرشد نه آهي، ان ڪري ڪين پڻ "اويسي المشرب" چيو ويندو. انهيءَ سبب جي ڪري ڪين سهروردي سان گڏوگڏ اويسي پڻ سڏيو ويندو آهي.

اويسي بزرگن بنسبت چيو وڃي ٿو ته اهي سڳورا ذڪر سان گڏ "اويس، اويس" جو نعرو پڻ هڻندا هئا.

ساڳي طرح حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحه جن شروعات ۾ "لا الله الا الله" جي ذڪر سان گڏ "اويس، اويس" به گهڻو چوندا هئا (۱).

قطب الاقطاب حضرت مخدوم نوح رح جن پنهنجي اويسي شرف حاصل ڪرڻ بابت فرمائين ٿا ته "جڏهن چوڏهن ورهين جي ڄمار ۾ قرآن پاڪ پڙهندو هئس، هڪڙي ڏينهن حضرت ابوبڪر صديق رضه تشريف فرما ٿيا ۽ فرمايائون ته حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم جن توهان کي سڏايو آهي. پاڻ ٻئي سڳورا مون کي پاڻ سان هڪڙي عجيب ۽ حيرتناڪ رستي تان وٺي هليا، تان جو هڪ جبل تي اچي چڙهياسون. اتي هڪڙي عاليشان جاءِ هئي، پاڻ مون کي ان ڏانهن هلڻ جو اشارو ڪيائون. جڏهن اتي پهتاسون ته حضرت عيسيٰ عليه اسلام جن جي ڪچهري لڳي پيئي هئي. مون کي سندن آڏو پيش ڪيائون، انهن اسان جي ڏاڍي عزت ڪئي. سندن هٿ ۾ هڪ ڦرهي هئي، جيڪا مون کي عنايت ڪيائون، جنهن تي ٽي سٽون لکيل هيون ۽ مون کي سبق وانگر پڙهايائون. اتي مون کي حضور جن صلي الله عليه وسلم جو ديدار نصيب ٿيو، سندن اشاري تي ويجهو حاضر ٿي سندن قدمبوسي جي سعادت حاصل ڪير. حضورجن گهڻيون مهربانيون ۽ لطف فرمايا. ڦرهي وٺي اهي سٽون ڏسي ٽئين سر سبق پڙهايو. اتان ٿي اچي وهب الاهي جو آغاز ٿيو. لدني علم جا دروازا کلي پيا. ظاهري ۽ باطني علوم جا درياهه سيني ۾ پلتجي پيا ۽ تعليم و تربيت جو سڌو رب تعاليٰ سان تعلق پيدا ٿي پيو ۽ سڌو سنئون ان جو مريد ٿي پيس."

حضرت غوث الحق جن جي اهڙيءَ طرح بلاواسطه ظاهري مربي ۽ مرشد جي سڌو رب تعاليٰ جي ذات اقدس کان تلقين وٺڻ ۽ فيض پرائڻ کي اويسي طريقو ٿو چئجي. (۲) ڪامل عارفن اويسيت جي اوائلي سچاڻپ ۽ تعريف ڪئي آهي ته الله تعاليٰ پنهنجي ڪنهن خاص پانهي کي ڪنهن ٻئي جي وچ ۾ پوڻ کان سواءِ پنهنجي بي انتها فضل ۽ ڪرم سان صمدي تعليم سان مشرف ۽ ممتاز ڪري پاڻ تعليم ۽ تربيت عطا ڪري ۽ تلقين بخشي ته اهو شخص اويسي طريقي ۽ اويسي نسبت وارو ٿي پوندو.

حضرت مخدوم نوح عليه الرحمت جي اويسي هجڻ جي سلسلي ۾ حضرت بهاؤالدين گودڙيو فرمائي ٿو ته ٺٽي شهر ۾ حضرت ميان محمود ڪاريي رح جي جاءِ تي، جيڪو حضرت مخدوم

---

(۱) سفينة النوح في سڪينة الروح (قلمي) تاليف مخدوم غلام حيدر صديقي، صفحو ۸۲ کان ۸٦.

(۲) رسالہ فتحي، (قلمي) از مخدوم فتح محمد رحمت الله عليه (طالب المولي لائبريري هالا.)

Gul Hayat Institute

اعظم جي جو مريد ٿي ھو. فقيرن ۽ الله وارن جي محفل مچايو ويٺا ھئا، ۽ ڳالھه ٻني ٿي تہ فلاڻو بزرگ فلاڻي ولي الله جو عقيدتمند ۽ فلاڻو فقير فلاڻي شيخ جو مريد آھي. اُتي جي ھڪ مشھور بزرگ مخدوم فضل الله، شيخ ابوبکر رح (حضرت مخدوم نوح رح جي ڏوھٽي) کان پڇيو تہ حضرت مخدوم نوح رح جن ڪھڙي بزرگ جا عقيدتمند ۽ مريد آھن. شيخ ابوبکر رح جن جڏھن مخدوم نوح عليہ الرحمت جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيا تہ ساڳيو سوال ڪائن معلوم ڪيائون. حضرت مخدوم اعظم جن ارشاد فرمايو تہ، ”اسين مخلوق مان ڪنھن جا بہ مريد نہ آھيون، پر قادر جي ڪرم جا مريد آھيون.“

شيخ ابوبکر اطمينان سان سڄي ڳالھہ مخدوم فضل الله جن کي ٻڌائي. ان چيو تہ بيشڪ ھو سچو شخص آھي، ۽ پاڻ اويسي اولياء جو درجو رکن ٿا. ان بعد مخدوم فضل الله سڀ شڪ شبھا ختم ڪري ھردم پنھنجن ۽ مريدن واري روش اختيار ڪئي. (١)

جنھن وقت ھي واقعو رونما ٿيو ھو تڏھن مخدوم اعظم حضرت غوث الحق رحمت الله عليہ پورا ٽي مھينا ٺٽي شھر ۾ مقيم رھيا ۽ پنھنجي فيض ۽ برڪت سان الله وارن، نيڪ ماڻھن ۽ حاجتمندن جي رھبري ۽ سروري ڪندا رھيا. (٢)

ھڙيءَ طرح حضرت مخدوم نوح رح اويسي ٿيا ۽ اويسي ولين جو درجو سڀني اوليائن کان بلند ۽ بالاتر ھوندو آھي. مٿين سمورن دليلن ۽ تاريخي حقيقتن جي ڄاڻ حاصل ڪرڻ بعد، ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ان خيال جي واضح ترديد ٿي وڃي ٿي تہ مخدوم صاحبن جو سلسلو اويسي نہ آھي، ۽ پير اويس بابت چيل ڏھر مخدوم صاحبن جي سلسلي جي ڪنھن فقير جو چيل نہ آھي، پر اھو پڪ سان چئي سگھجي ٿو تہ اھو ڏھر سروري جماعت جي ڪنھن فقير جو چيل آھي، جنھن ۾ پنھنجي مرشد کي اويسي پير ۽ ان جي مڃيندڙن ۽ مريدن کي اويسي سڏيو اٿس.

جيستائين درويش نوح ھوتياڻي جو ذڪر آھي، جنھن جي درگاھ تي ھي ڏھر پڙھو ويو ان جو تعلق پڻ جماعت سروري سان آھي. ھن بزرگ بابت جيڪي تفصيل ھٿ اچي سگھيا آھن، سي ھن ريت آھن:

صاحب الفيض والفتوح حضرت مخدوم نوح عليہ الرحمت جن جي والد ماجد مخدوم نعمت الله رحمت الله عليہ جن جي خدمت ۾ ھڪ فقير رھندو ھو. ھڪ ڏينھن اھو درويش اٿين چئي مخدوم نعمت الله جن وٽان ھليو ويو تہ اوھان جي پيشانيءَ ۾ جيڪو نور ھو، اھو منتقل ٿي چڪو آھي. جنھن ڏينھن مخدوم نوح رح جن جي ولادت باسعادت ٿي تہ اھو بزرگ اتي پھچي ويو ۽ مخدوم نوح رح جن جي بيعت ڪري مريد ٿيو.

---

(١) سفينة النوح (اردو قلمي) تاليف مخدوم غلام حيدر رح. تصحيح ۽ حاشيہ عبدالله ورياھ، طالب المولیٰ لائبريري ھالا، صفحو ٧٦-٧٧.

(٢) سراج العارفين، قلمي، طالب المولیٰ لائبريري ھالا، صفحو ٩٩.

Gul Hayat Institute

هن واقعي جو ذڪر منٺار فقير راڄڙ پنهنجي هڪ ڏهر ۾ هن ريت ڪيو آهي:

جنهن ڏينهن پيدا پير ٿيو، سرور شاهه سردار،
تڏهن هوٿياڻيءَ حضور ۾، اچي ڪيو اظهار،
ته ان ۾ نور الله جو، جو جل جلال جبار،
رجمون منجهه، رسول جو، ازين جو آڌار،
آئون مريد ٿيندس مخدوم نوح جو، اتم پڌو اعتبار،
سو مون وٽ مڪمل آئيو، ته ڪندس دلبر جو ديدار،
پوءِ آندائون اڪمل ڪي، جو مائهن جو مهندار،
اتي هوٿياڻيءَ هٿ ورتو، ٿيو دست بيعت بردار،
تڏهن ان صادق شاهد ٿي، ڪيا چؤ قبلي چوڌار،
ته آئون مريد اولياءَ جو، آهيان پهرين درجي دار،
تڏهن فيض ڏني فرمايو، تنهن طالب سان تڪرار،
ته نولک ماڪ مريد ٿيا، منهنجا شاگرد بي شمار،
تنهن پٺاڻان تنهنجو، مون نام رکيو نروار،
اهڙا معجزا مخدوم نوح جا، آهن لکين لک هزار،
تنهن جون تعريفون ڪيتريون، ڪندو مداحي منٺار،
آهي اور نه ڪوئي پار، سرور سندي سگهه جو.(١)

درويش نوح هوٿياڻي بابت انهن روايتن کان سواءِ ڪجهه تاريخي ڪتابن ۾ پڻ حوالا ملن ٿا. انهن موجب درويش نوح هوٿياڻي، (٢) اٺين صدي هجري جي آخر ۾ ڪيبرائي واري ايراضي ۾ هڪ نالي وارو درويش ٿي گذريو آهي، جنهن جي درگاهه هن وقت حيدرآباد-هالا رستي تي ڪيبرن جي ڳوٺ کان ٻه ميل ڪن اتر-اوڀر ۾ واقع آهي. حديقة الاولياء جو مصنف لکي ٿو ته: جڏهن ڄام تماچي ۽ ڄام صلاح الدين سنڌ پهتا ۽ ڪيبرن جي ڳوٺ ڪي ڏنائون، جنهن ڏڪڻ جي گوهر پٺي چاري. ان موقعي تي ڪو شخص سندس گوهر ڏانهن وڌيو، جنهن تي بزرگ چيس ته: ڄام تماچي جي حڪم سان منهنجي مال سان دست اندازي نه ڪر. اهو ٻڌي هو نهايت عجب ۾ پيا ۽ اڳتي وڌي اچي درويش کان پڇيائون ته ملڪ جو والي اڃا ڄام جوڻو آهي ۽ تماچي دارالخلافت دهليءَ ۾ نظربند آهي، پوءِ ڪيئن ٿو چوين ته 'ڄام تماچي جو حڪم آهي.' درويش چيو ته 'مون کي تماچي جي خبر ڪانهي، باقي ٻن ٽن ڏينهن کان وٺ ٿڻ

---

(١) رسالو رهنمائي، منٺار فقير راڄڙ، مرڪزي بزم طالب المولي هالا، ١٩٨٤ع، صفحو ٣٨.

(٢) حديقة الاولياءَ ۾ 'درويش نوح ڪبير' لکيل آهي، پر سندس بزرگ جو نالو هوٿي هو، انهيءَ ڪري مقامي طرح 'نوح هوٿياڻي' جي نالي سان مشهور آهي.

Gul Hayat Institute

ڪي پکڻ ڪان اهائي صدا ٻڌي رهيو آهيان ته ڄام تماچيءَ جو حڪم آهي.“ اها بشارت ٻڌي ڪين نهايت خوشي ٿي ۽ درويش سان پنهنجو سڄو احوال ڪيائون ۽ مقصد حاصل ٿيڻ خاطر پاڻ تي نذرانو مقرر ڪيائون.

غالبا انهيءَ موقعي تي درويش کين دعا ڪئي ته فتح اوهان جي آهي. چون ٿا ته درويش نوح ان موقعي تي هي بيت پڙهيو:

جوڻو وڃي جهوري ماريو،

ڄام تماچي شهرين چاڙهيو.(١)

يعني ته ”ڄام جوڻي کي وڃي پورو ڪريو، ۽ ڄام تماچي کي ملڪ جو بادشاهه بنايو.“

درويش نوح هوٿياڻي هي دعائيه فقرا تڏهن چيا جڏهن ڄام تماچي سنڌ ۾ پهچي ويو هو ۽ ٺٽي ڏانهن ويندي کيبرن وٽان اچي لانگهاڻو ٿيو. تاريخي لحاظ کان ڄام تماچي غالبا سلطان فيروزشاهه جي فوت ٿيڻ (١٨- رمضان ٧٩٠-١٣٨٨ع) تي دهلي ڇڏي.(٢) مقصد ته هي واقعو به ان تاريخ کان ستت پوءِ جو آهي. مخدوم نوح عليه الرحمت جن جي تاريخ ولادت ٢٧- رمضان المبارڪ ٩١١هه آهي ۽ سندس دارالبقا ڏانهن روانگي ٢٧- ذوالقعد ٩٩٨هه جو ظهور پذير ٿي.(٣) جنهن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته بزرگ نوح فقير هوٿياڻي ڄام تماچي جي سنڌ ڏانهن واپس ورڻ (٧٩٠هه-١٣٨٨ع) وقت ننڍي عمر جا هئا ۽ سندن عمر مخدوم نوح عليه الرحمت جي ولادت (٩١١هه) وقت اٽڪل سوا سؤ سالن کان مٿي هوندي. هي فقير پنهنجي وقت جو نالي وارو درويش ٿي گذريو آهي ۽ سندس ڪيئي ڪرامتون مشهور آهن. بناڪنهن شڪ شبهي جي پاڻ مخدوم نوح رحمت الله عليه جا سچا ۽ پيارا مريد هئا. سندن اولاد اڄ تائين به درگاهه سروري سان ساڳي عقيدت رکن ٿا ۽ مريد آهن.

مٿين سڀني ڳالهين سمجهڻ سان اهو ثابت ٿئي ٿو ته مخدوم نوح عليه الرحمت جو سلسلو نه صرف سهروردي پر ”اويسي“ پڻ آهي ۽ سندن مريد هجڻ جي حيثيت ۾ درويش نوح هوٿياڻي کي پڻ اويسي چئي سگهجي ٿو.

---

(١) حديقة الاولياءَ (قلمي ١٢٤٠ع) مير علي شير قانع واري نسخي جي حاشئي تي هي بيت لکيل آهي.

(٢) سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد ١٩٨٠ع، ١٨٢-١٨٣.

(٣) سفينة النوح (اردو) قلمي. تاليف مخدوم غلام حيدر صديقي، تصحيح ۽ حاشيه، عبدالله ورياهه صفحا ٥٢-١٥٣-١٥٤.

Gul Hayat Institute